

СЕМА ІНТЕНСИВНОСТІ ЯК БАЗА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ВТОРИННИХ ЗНАЧЕНЬ

Лахно Наталія Валентинівна

кандидат філологічних наук

Київський університет імені Б.Д. Грінченка

У статті охарактеризовані можливості дієслів лексико-семантичного поля руху щодо витворення вторинних номенів на базі актуалізованої семи інтенсивності.

Ключові слова: семантична структура дієслова, сема “інтенсивність руху”, лексико-семантичне поле руху.

Функціональний аспект вивчення мовної системи в цілому і її одиниць зокрема є одним із найбільш цікавих аспектів сучасного мовознавства. На разі значну увагу приділено як номінативним, так і синтаксичним та прагматичним функціям мовних одиниць [Балли 1955, 11]. Здатність мови за допомогою майже обмежених засобів фіксувати й передавати досвід людини полягає в тому, що значна кількість слів має не одне, а декілька значень, тобто накладання старої семантичної сітки на нову дійсність супроводжується змінами в сфері не лише первинної, але і вторинної номінації, що відбиває своєрідні асоціативні реалії конкретного соціально-мовного колективу. Вторинна номінація відіграє значну роль в утворенні лексичних одиниць. Асоціативні ознаки разом із категоріально-лексичними та диференційними є основою для формування вторинних значень. Тривалий час їх розглядали як нерегулярні порівняно з категоріально-лексичними [Бахмутова 1984; Боровикова 1985; Кузнецова 1985].

Донині в українському мовознавстві вони вивчені недостатньо і фрагментарно. Частково розглянуто особливості актуалізації асоціативних ознак під час дослідження словотвірних потенцій слів [Джочка 2003, Пославська 2006, Чепуріна 2003], вивчення категоріальної семантики дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії [Мединська 2000], аналізу особливостей семантичної структури окремих ЛСГ [Орлова 1999].

Метою цієї статті є окреслення основних закономірностей формування нових значень дієслів лексико-семантичного поля руху з актуалізованим компонентом “інтенсивність”.

Як відомо, виділяють два типи актуалізації асоціативних ознак у семантичній структурі, а саме: актуалізацію кількісних (ступінь виявлення дії) або якісних (оцінка дії, відношення суб’єкта до дії, спрямованість на досягнення результату) компонентів семантики.

Ступінь виявлення дії пов’язаний з категоріями інтенсивності-екстенсивності. Під інтенсивністю дії услід за Ш. Баллі розуміємо “будь-які відмінності, що зводяться до категорій кількості, величини, сили, швидкості та ін.” [Баллі 1955, 202].

За нашими спостереженнями, актуалізація семи інтенсивності властива саме дієсловам пересування і є її специфічною ознакою, оскільки сам спосіб здійснення руху передбачає рух певної інтенсивності, наприклад: *повзуть*, *лізуть* переважно поволі, а *летять* – швидко та ін.

За наявністю семи “інтенсивність руху” лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) дієслів досліджуваного лексико-семантичного поля (ЛСП) руху-переміщення ми поділили на дві групи:

1. ЛСВ на позначення дії постійної інтенсивності, тобто сема “інтенсивність дії” не розмежовує ЛСВ (ЛСВ дієслів односпрямованого самостійного руху суб’єкта *їхати*, *бігти*, *іти*; ЛСВ дієслів різноспрямованого самостійного руху суб’єкта *бродити*, *їздити*, *лазити*, *ходити*; ЛСВ дієслів односпрямованого сумісного руху суб’єкта та об’єкта *котити*, *возити*, *водити*; ЛСВ дієслів різноспрямованого сумісного руху суб’єкта та об’єкта *возити*, *водити*, *тягати*, *качати*; ЛСВ непарних дієслів односпрямованого самостійного руху суб’єкта *крокувати*, *текти*; ЛСВ непарних дієслів різноспрямованого самостійного руху суб’єкта *блукати*, *вештатися*, *гасати*, *гуляти*, *метушитися*, *пурхати*, *рискати*, *шастати*; ЛСВ непарних дієслів односпрямованого сумісного руху суб’єкта та об’єкта *буксирувати*, *волокти*, *волочити*; ЛСВ непарних дієслів різноспрямованого сумісного руху суб’єкта та

об'єкта *тиряти, таскати*; ЛСВ непарних дієслів зі значенням руху суб'єкта, індиферентні до ознаки спрямованості *дибати, ковзати, мандрувати, марширувати, плазувати, рухати*; дієслова *колисати, колихати*, ядерні значення яких позначають рух об'єкта вперед-назад у горизонтальній площині, спричинений суб'єктом; дієслова *гецати, плигати, скакати, стрибати*, ядерні значення яких позначають багаторазовий рух суб'єкта вгору-вниз; дієслова *лавірувати, маневрувати, планерувати* на позначення хаотичного руху суб'єкта до певної кінцевої точки; дієслова *колесити, кружити, кружляти* зі значення руху по колу або півсфері).

2. Сема “інтенсивність дії”, актуалізуючись або погашаючись, розмежовує ЛСВ усіх груп парних дієслів та ЛСВ деяких груп непарних дієслів, пор.: *Ледве брести* (1) *вулицею* (“повільно”) – *Брести* (2) *тобі дві річечки...* (Б. Грінченко) (нормальна інтенсивність); *Повзе* (1) *черепашка* (нормальна інтенсивність) – *За ним повзли* (2В) *поволі...* *старі дєрвіші* (М. Коцюбинський) (“повільно”); *Плив* (2) *човен* (нормальна інтенсивність) – ... *тихо пливли* (3) *в небосхилі білі журавлі* (М. Нагнібіда) (“повільно”); *Летять* (1) *птахи* (нормальна інтенсивність) – *Катер летів* (3) (“швидко”); *Лізе* (1) *рак* (нормальна інтенсивність) – *Нехай він собі лізе* (2) *помалу до хати* (Леся Українка) (“повільно”) – ЛСВ дієслів односпрямованого самостійного руху суб'єкта; *Швидко бігати* (1) (“швидко”) – *Оленка бігала* (1Г) *до дідуся* (нормальна інтенсивність); *Повзають* (1) *краби* (нормальна інтенсивність) – *По схилу вниз і вгору повзали* (2) *вагончики фунікулеру* (П. Панч) (“повільно”); *Плавають* (1) *рибки* (нормальна інтенсивність) – *Птахи плавали* (3) *і в тихому мертвоводі* (І. Нечуй-Левицький); *Не ходила, плавала* (4) *вона як лебідонька* (І. Нечуй-Левицький) (“повільно”) – ЛСВ дієслів різноспрямованого самостійного руху суб'єкта; *Ганиця гнала* (1) *його додому...* (М. Коцюбинський) (нормальна інтенсивність) → *Гнати* (2) *коней*; *Гнати* (2Б) *машину* – (“швидко”); *Нести* (1) *на стіл миски* (нормальна інтенсивність) → *Автомобіль.. беззучно несе* (2) *нас...* (В. Кучер) (“швидко”); *Тягнути* (1) *мішки*

(нормальна інтенсивність) → ...люди ледве **тягнули** (8) з роботи (І. Франко) – (“повільно”) – ЛСВ дієслів односпрямованого сумісного руху суб’єкта та об’єкта; **Носити** (1) мішки (нормальна інтенсивність) → *Танцюрист [кінь] носив* (2) *сержанта* (М. Рудь); *Люде... аж дивувались, чого це завжди поважна Зінька так швидко чимчикує* (1) *вздовж вулиці* (І. Нечуй-Левицький) (“швидко”) – *Через місток ледве чимчикують* (2) *дві літні жінки...* (А. Крижанівський) (“повільно”); *Важкі чоботи чалапають* (1) *зранку по сніговій каші* (Ю. Збанацький) (нормальна інтенсивність руху) – *Тихо чалапав* (3) *[юнак] поміж густим живоплотом дерези...* (С. Воскрекасенко) – ЛСВ непарних дієслів односпрямованого самостійного руху суб’єкта; **Сновигати** (1) *по болоту* (нормальна інтенсивність) – **Сновигали** (1А) *по двору підлітки, носились, штовхаючи і пхаючи один одного...* (Знання та праця) (“швидко”); **Блудити** (1) *у вуличних лабіринтах* (нормальна інтенсивність) – **Поволі я блудив** (2) *містом своєї юності* (В. Стус) (“поволі”); *Над берегом шугали* (1) *стрижи* (“швидко”) → *Шурі здаля не видно було, що там бійці шугають* (6А) *по коліна у важкому, розкислому чорноземі..* (О. Гончар); *Он дивись, як шугає* (7), *мов та чапля по болоту походить* (Сл. Грінченка) (нормальна інтенсивність) – ЛСВ непарних дієслів різноспрямованого самостійного руху суб’єкта. У дієслів *скакати* та *стрибати*, ядерні значення яких позначають багаторазовий рух суб’єкта вгору-вниз, фіксуємо значення “швидко переходити з одного об’єкта на інший (про очі, погляд)”, синонімічні ЛСВ *бігати* 3 та *ходити* 53: *Зеленкуваті очі скакали* (2В) *в нього, як жаби понад болотом* (М. Коцюбинський); *Холодні її очі стрибали* (2А) *з предмета на предмет* (М. Тарновський). Можливе вживання в такому значенні і *плигати* (СУМ його не фіксує): *У Рубанчика очі плигають, гасають, спалахують іскрами* (Д. Фурманов).

Розглянемо основні умови актуалізації семи інтенсивності в семантичній структурі дієслів руху. У разі погашення семи “спосіб здійснення руху” актуальною, релевантною стає сема “інтенсивність”, яка в основних значеннях

цих дієслів є потенційною (*лізти* і *бігти* можна й швидко й поволі): *перти* 1 – “пересуватися на велику відстань пішки чи транспортом” → 2 – “пересуватися, іти швидко, намагаючись проникнути без дозволу” (*Кажуть, без дозволу не вільно, куди ж **преш**?* (Іван Ле)); *прямувати* 1 – “пересуватися, крокуючи” → 1Г – “іти, бігти, їхати, орієнтуючись на що-небудь” (*Ось біжать з поля сполохані люди, **прямують** на чорну хмару диму* (М. Коцюбинський)); *нести* 1 – “узявши у руки або навантаживши на себе, переміщати” → 2 – “везти з великою швидкістю” (*А коні **несли** в інші, ситніші місця...* (М. Вінграновський)); *ганяти* 1 – “змушувати рухатись” → 2 – “примушувати швидко бігати, ходити, їздити і т. ін. людину, людей”: *Перед змаганнями нас добре ганяли (2) по стадіону...* (П. Загребельний)) т. ін.

Спостерігаємо також актуалізацію семи “інтенсивність” за рахунок зміни суб’єкта руху: *носити* 1 – “узявши в руки, переміщати” (про людину) → 2 – “возити з великою швидкістю (про коней, транспортні засоби і т. ін.)” → 2А – “силою свого руху швидко пересувати” (про течію води, вітер і т. ін.) (*Танцюрист [кінь] **носив** (2) сержанта* (М. Рудь); *Тепер – куди не глянь – Скрізь по двору їх вітер **носить** (2А)* (Л. Глібов)).

Описані зрушення в семантичній структурі досліджуваних дієслів можливі водночас з паралельною актуалізацією семи “пересування”: *чалапати* 1 – “видавати шум, глухі звуки, ступаючи по воді і т. ін. (про істоту)” → 3А – “долати велику відстань, рухаючись повільно або із зусиллям” (*Михайло повільно, але невтомно **чалапав** по всій Євпаторії* (Ю. Збанацький)) (“повільно”).

Актуалізація семи “інтенсивність” здебільшого обмежує зовнішню валентність досліджуваних одиниць: не приєднується актант “спосіб пересування”, зрідка приєднуються локативні актанти. Можливе поширення якісними обставинами (*ледве, поволі*).

Розглядана зміна у семантичній структурі дієслів руху, в свою чергу, є однією із причин погашення семи “об’єкт” у вторинних значеннях дієслів

сумісного пересування суб'єкта та об'єкта. Так, у тлумаченнях ядерних значень дієслів *гнати* та *тягнути* вказівка на інтенсивність руху відсутня, хоча асоціативні ознаки (відповідно) “швидко” та “повільно” вони мають. У другому значенні дієслова *гнати* сема інтенсивності актуалізована, ЛСВ позначає інтенсивну дію, спрямовану на об'єкт: *гнати коней* – “примушувати швидко бігти, їхати”, а третє значення виражає інтенсивний рух самого суб'єкта, тобто є ЛСВ самостійного пересування суб'єкта: *А Заєць жене, що має сили* (І. Франко) – “біжить”, відповідне значення розвинуто і в дієслова *тягти* – “іти поволі”: *Тягне Кирило Іванишин до хати, людям поклонитися тепер за честь* (М. Стельмах).

У дієслові *ганяти* ЛСВ самостійного руху суб'єкта сформовані також внаслідок поступової актуалізації семи інтенсивності. Ядерне значення цього дієслова позначає рух без вказівки на його інтенсивність, напр.: *ганяти* (1) *корів на пасовище*. У другому значенні сема інтенсивності актуалізована, ЛСВ позначає інтенсивну дію, спрямовану на об'єкт: *ганяти коней* – “примушувати швидко бігати, їхати”, а п'яте значення виражає інтенсивний рух самого суб'єкта: *Вітя широченними ступнями ганяє по двору* (С. Васильченко).

Подібний процес спостерігаємо і в семантичній структурі дієслів, ядерні значення яких позначають рух об'єкта вперед-назад у горизонтальній площині, спричинений суб'єктом. Актуалізація семи “інтенсивність” (“повільно”) спричиняє погашення семи “об'єкт руху” і переводить ЛСВ *коливати* 2 в групу дієслів самостійного пересування суб'єкта: *Малеча коліває з ноги на ногу...* (М. Коцюбинський). ЛСВ поширений актантом на позначення способу здійснення руху.

Актуалізація потенційної семи інтенсивності „швидко” в другому значенні непарного дієслова різноспрямованого сумісного руху суб'єкта та об'єкта *катати* (ядерне значення цього дієслова “возити когось для розваги” має таку потенційну сему, оскільки рух здійснюється за допомогою транспортного засобу) не лише погашає сему “об'єкт”, а й впливає на модифікацію семи “різноспрямований рух” → “односпрямований рух”: *Скидай,*

сину, свою торбу, – ...катай до _____ ставка, скупайся (С. Добровольський). Стає можливим поширення ЛСВ локативним актантом. Подібна зміна не властива парним дієсловом руху, у яких сема різноспрямованості руху модифікована в сему багаторазовості.

Характерно, що протилежний процес – формування ЛСВ на позначення сумісного руху суб'єкта та об'єкта у непарних дієслів самостійного односпрямованого пересування суб'єкта – також здебільшого відбувається завдяки поступовій актуалізації семи інтенсивності, наприклад: *мчати* 1 – “пересуватися; переміщатися з великою швидкістю (про ракети і т. ін)” → 3 – “когось, щось дуже швидко везти, нести, переміщати” (*А далі коні, чорні, блискучі, мчать карету* (М. Коцюбинський)).

У ЛСВ одного ЛСП спостерігаємо не лише подібний розвиток семантичної структури, а в деяких випадках навіть формування тотожних значень. Фіксуємо процес зближення формально різних ЛСВ дієслів розгляданого ЛСП за рахунок актуалізованих сем. ЛСВ з актуалізованою семою “інтенсивність руху” утворюють такі синонімічні ряди: “швидке пересування транспортних засобів” (*їхати* 1, *бігти* 2, *летіти* 4, *мчати* 1А; *їздити* 1, *бігати* 2, *літати* 3); “повільне пересування транспортних засобів” (*їхати* 1, *повзти* 2, *пливти* 4); “швидке пересування людини” (*бігти* 1, *гнати* 3, *летіти* 4, *мчати* 1Б, *перти* 2, *прямувати* 1Г; *бігати* 1, *гасати* 1, *ганяти* 5, *катати* 2, *літати* 3, *пиряти* 2, *пурхати* 1А, *снoвигати* 1А); “повільний рух людини” (*ходити* 1, *кульгати* 2, *повзати* 2Б, *плавати* 4А, *волокти (ноги)* 1А, *чалапати* 3, *чимчикувати* 2). Кожен синонімічний ряд очолює ядерне значення відповідного дієслова, решта членів представлено вторинними значеннями.

Отже, семантичною базою для значної кількості вторинних ЛСВ дієслів руху є сема інтенсивності, яка стає релевантною за умови погашення семи “спосіб здійснення руху” та зміни семи “суб'єкт руху”. У процесі поступової актуалізації семи інтенсивності в семантичній структурі дієслів руху відбувається взаємодія ЛСГ у межах ЛСП руху у двох напрямках. Ядерні парні дієслова на позначення односпрямованого і різноспрямованого сумісного

пересування суб'єкта та об'єкта, та непарні дієслова, основні ЛСВ яких позначають рух об'єкта вперед-назад у горизонтальній площині, спричинений суб'єктом, можуть втрачати сему "об'єкт" і перетинатися з ЛСГ дієслів самостійного руху суб'єкта. Спостерігаємо також зворотний процес – у семантичній структурі непарних дієслів руху на позначення самостійного пересування суб'єкта формуються ЛСВ на позначення сумісного руху суб'єкта та об'єкта. Висновки виконаного дослідження прислужаться для добору та впорядкування словникового матеріалу, з'ясування словотвірного потенціалу дієслів інших лексико-семантичних груп, вивчення міжпольової взаємодії та функціонально-семантичних категорій різних класів слів.

В статье охарактеризованы закономерности формирования вторичных номенов у глаголов лексико-семантического поля движения на базе актуализированной семы интенсивности.

Ключевые слова: семантическая структура глагола, сема "интенсивность движения", лексико-семантическое поле движения.

In article possibilities of verbs of a lexico-semantic motion field as to formation secondary nomens on the basis of staticized sems of intensity are characterised.

Key words: semantic structure of verbs, seme «intensity of movement», lexical-semantic field of movement.

Література:

1. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. – 416 с.
2. *Бахмутова Н.И.* О типологии регулярных переносных значений глагола // Русский глагол в сопоставительном освещении. – Саратов, 1984. – С. 106-116.
3. *Боровикова Н.А.* Регулярная многозначность в лексико-семантических группах русских глаголов: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Воронежск. гос. ун-т. – Воронеж, 1985. – 18 с.
4. *Кузнецова Э.В.* Два типа глагольных значений // Семантика и системность языковых единиц: Межвуз. сб. науч. трудов / Отв. ред. К. А. Тимофеев. – Новосибирск: Новосиб. ун-т, 1985. – С. 114-120.
5. *Мединська Н.М.* Структура семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2000. – 196 с.
6. *Орлова Т.М.* Семантична структура та лінгвостилістичні можливості назв руху в сучасній українській мові: Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1999. – 259 с.
7. *Пославська Н.М.* Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
8. *Джочка І.Ф.* Дериваційний потенціал дієслів конкретної фізичної дії з семантикою створення об'єкта: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпат. ун-т ім. Стефаника В.С. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.
9. *Чепуріна І. В.* Емотивні дієслова як база іменного словотвору (семантико-функціональний аспект): Автореф. дис... канд. філол. наук.: 10.02.02 / Тавр. нац. ун-т ім. В.І.Вернадського. – Сімферополь, 2003. – 20 с.